
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

A VÁLTOZÁSOK ALAKTANA

Herceg János: *Kék nyárfás*. Forum, Újvidék, 1979

Herceg János novelláinak tematikai alapját és tartalmi feszültségét szembeállítások, polarizálódó kinagyítások alkotják, anélkül, hogy új minőséget termő konfliktusok jönnének létre vagy hogy a horzsolódásoknál szembeötlőbbekké nőhetnének a belső ellentmondások külső jelei. Nincsenek megvívott harcok Herceg világában, csupán elerőtlenedő gesztusok, halk panaszok, csendes megbotránkozások. Az író kimondatlanul is a régi humanista bölcsességet hirdeti, mely szerint nincs igazán új a Nap alatt, s ami újdonságnak tűnik, az leginkább csak az emberiség időtlen múltjában gyökerező állandónak szokatlan megnyilvánulásmódja, s a haladás örömet a kimutatható csökevényesedés lohasztja le.

Mindez vajdasági színek formáiban lesz léletszerűvé, a program és az álláspont a megfigyelt és teremtett élet kulisszái mögé húzódik. Az ellentmondások elsímítőja, az újdonság izgalma fölötti legyintés oka a helyi színek parasztmítoszáinak titka. *A túlélők* már a címében is példázza az életforma folyamatosságába burkolózó magatartást, melynek lényege a mezei munkán, a mulatozások körén vagy a családi életen túli világ iránti idegenkedés. Herceg valóságlátásában a szabadságharc leverését követő történelmi események nem befolyásolták lényegesen a zomboriak életét, mely korábban is kivetette magából a nemzeti türelmetlenség salakját. Az említett elbeszélés utolsó bekezdése így hangzik: „S miután megkiáltották ők is az új országrészt, az új tartományt, vagy mi is akart lenni, kényelmes kocogással elindultak az ajtó felé. Haza.” Külön hangsúlya van annak a nevelődésnek, melyen az egyik hős, Nemegyei esik át a mi vidékünkön. Ő ugyanis más területek nemzetiségi torzalkodásainak lelki sérültjeként mint a bosszú angyala érkezik meg a honvéd sereggel, hogy elismerje a helybeliek taktizáló kivárásának igazságát, az élet folytonosságába vetett hit előnyét az önzés és gyűlölet vakságával szemben.

A nyílt kegyetlenség nem a konfliktusok kiélésének módja ezekben az

elbeszélésekben. A vizályok leírásának komikus felhangjai vannak s a burleszk elemei olykor meghatározó erővel nyomulnak előtérbe. Jelenlétük azonban nem öncélú, a vidékiesség karikírozása nem provinciális eszközökkel történik. Az egyik csetepatét majdnem olyan, szinte félelmetesnek mondható csend követi, mint amelyet a harmincas években írt Herceg-elbeszélések árasztottak magukból. A másikat, noha itt nem kerül sor tettegességre, groteszkké teszi a temetőbeli sínhelyért folytatott harc. Az ilyen kiélezett helyzetek arra szolgáltatnak ürügyet az író számára, hogy az emberi gyarlóságok fölött tartson az olvasót mosolyra készítő terepszemlét. Az emberi magatartások és gesztusok látszatjellegét néhol az eltérő életszakaszok montázsolásával nyomatékosítja. A nemzedéki problémát olykor önmagában, másutt egymást kölcsönösen átvilágító korosztályok szerepeltetésével teszi érzékletessé. A nemzedékváltás kérdései és az elmúlás magasabb perspektívája szinte mindenütt ábrázolásának középpontjában vannak. Előszeretettel mutat rá a látszatok látszat voltára, ám sohasem botránkozik meg. Ami nem tűr papírt, azt nem is veszi figyelembe, vagy csupán a kézlegyintésnek megfelelő célzással fejezi ki róla egyértelmű véleményét. Az ember társadalmi magatartásának átfarmálódásához nem fűz reményt. A visszasságokat inkább óvatosan megjegyzi, esetleg utal rájuk; a közvetlenebb társadalombírálattól idegenkedünk, de nem gyávasságból, hanem esztétikai meggyőződésből. Csak úgy melleseleg ír le ilyeneket: „A főnök a fekete emeletes csákkó helyett feltette fejére a régi tányérsapkát, csak egy kis vörös csillagot varrt a feisége a szárnyaskerek helyére.”

Hőseinek egy csoportja terheit a kétoldali kötődésnek, illetve a kétfelől való veszélyeztetettségnek köszönheti; aminek — a tér és idő többnyire ismert egységének feltételei közepette — világosan kifejezhető okai vannak. A két tűz között helyzetére a *Borokon* kívül — stílusmorfológiai tekintetben — a *Fegyvertelen* is utal. Itt ugyanis nem csupán az a probléma, hogy korábban ki „melyik oldalon” állt, hanem az is, hogy melyik stílus a hitelesebb: az Európa felől érkező szecesszió vagy pedig a déli, bizánci elemekből összeálló. Ennél nagyobb nyomatékkal ad hírt magáról a nemzetiségek egymás mellett élésének dilemmája olyképpen, mint a hagyományosságában megnyugtatóan áttetsző patriarkalizmus, a mitikusan ismétlődő értékformák világának s nyugtalanítóan idegen, önmagukban is anarchisztikus elemeknek a keveredése. Ez azonban csak pszichológiai, és nem gyűlölködő emberi magatartás; az általános emberi értékek ugyanis Herceg világában előbbre valók a nemzetieknél — csak-hogy a kultúrák keveredése őt a maga emberi valóságában ragadja meg.

A korábban említett poláris szembeállítás mint ábrázoló módszer Herceg János olykor ijesztő végletekig feszíti. Bácska-mítosztát (miként mesterénél, Szentelekynéi is) a „valahol otthon lenni” igénye teremtette meg még akkor, amikor a nagyobb közösségek vállalása nem ígért olyan

bensőséget, mint a kisebbeké. A spontaneitás hiánya szülte a spontaneitás utáni vágyat — ez viszont a paraszti élet zárt természetességében vélt önmagára ismerni. Innen van az, hogy az író a kétkezi dolgozókat többnyire csak nyelvi jellegzetességeik s inkább csak külső jegyeik által ragadja meg. Ők azok, akik otthon vannak; akiknek magabiztossága egy időben ad okot iróniára és irigységre. Az író nyugtalansága teszi idegenné: így hát igen közel állhat hozzá az a vendég, aki nagyvilági magányosságából képtelen visszatálcálni egykori emlékeinek közvetlenségébe s a célszerű érdekekkel végzett napi munka meghittségébe; de főleg öntudatának folyamatosságába. Ugyancsak az élet közvetlenségével szembeni távolság alkotja meg annak a különöncnek az alakját, aki szimbolikus jelentésű balettiskolát nyit öregek számára.

Azonban nem csupán az önirónia és a komikum hangnemében szól önmagáról és a világról Herceg János; írói énjének érzékenyebb oldala is van, amit komolyan kell vennie. Mondtam már: számára a világ ismétlődések folyamata, melyben viszonylagos egyensúlyt a hagyományok biztosítanak. Az ilyen felfogásból természetsszerűleg következik a sztoikus magatartás eszménye. Érezhetően vonzódik a tülekedésből visszahúzódó passzívokhoz, az igazságukat magukba rejtőkhez. A szerelemnek is akkor van különleges többlete előtte, ha hivalkodó nyíltság helyett két ember magánügyeként tartozik az élethez. Ilyen esetekben a neorealista megfigyelő mintha saját maga is belefeledkezne jelenetei alanyainak szemléletébe: „... a férfi magázta. Mint a régi magyar urak a feleségüket, mintha csak így adhatták volna meg a kellő tiszteletet, mikor még voltak ilyen urak ezen a parlagias tájon. Náluk viszont ez nem sznobizmus volt, hanem rejtőzködés. Így titkolóztak mások előtt, hogy szeretik egymást.”

Herceg János írói világát sajátos kettősség tartja feszültségben. Ismeri a mai embert, nem siklik át a szeme a fiatalságon — csupán a háttérről nem hajlandó lemondani; színjátékának fényforrásai itt vannak elrejtve. Ritkán ragadja teljesen magával, amit megfigyel — ám a mulandóság tudata inkább barátja, mint ellensége. Ez nem azt jelenti, mintha hiányozna belőle az élet szeretete; inkább azt, hogy az élet határai nála sokkal messzebb vannak annál, ahogy azt mi megszoktuk.

VAJDA Gábor